

I inci CİHAN SAVAŞINDA KAFKAS CEPHESİNDE ENVER PAŞA TUTSAK OLMAKTAN NASIL KURTULABİLDİ ?

MAHMUT İYBAR

I inci Cihan savaşında Kafkas cephesinde (Sarıkamış) dolaylarında cereyan eden savaşlar sırasında Enver Paşa da 10 uncu Kolordu komutanı Ziya Paşa'nın yerine yeni atanan Albay İsmail Hakkı Bey'in (kısa bir süre sonra paşa olmuştur) yanında bizzat harekâtı idare etmekte idiler.

Ruslar'ın aniden üstün kuvvetlerle Osmanlı hatlarını kuşatarak saldırdıkları ve bir çok tutsak alarak toprak kazandıkları bilinmektedir. İşte bu savaşlar sırasında Osmanlı orduları Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa bu kuşatma ve saldırı sonunda nasıl oldu da tutsak olmaktan kurtulabildi ? Bu olay şimdiye kadar tarih sayfalarına yansımamıştır. Olayın iç yüzünü aydınlığa kavuşturmak amacı ile bu yazıyı merhum büyük kardeşimin bazı notlarından ve bize anlattıklarından yararlanarak yazmağa karar verdim.

I inci Cihan Savaşının başladığı yıllarda biz on kardeştik. Babam İstanbul'da Gureba Hastahanesi Başkâtibi İsmail Hakkı Efendi idi. Yukarıda adı geçen olayın kahramanı en büyük kardeşimiz (Doğumu 1888 - Ölümü 1971) Mülâzim-i evvel (Tahsin İsmail - Yenibahçe) idi.

Kendisi 19 Ağustos 1908 (1324) de Harp okulunu birinciler arasında bitirmiş ve orduya Mülâzim-i Sani olarak katılmıştır.

Balkan harbine ve Adana'da Ermeni isyanı olaylarının bastırılmasına iştirak ettikten sonra Erkân-ı Harbiye okuluna girmiştir. I inci ve II nci sınıfları birincilikle bitiren büyük kardeşim Tahsin İsmail (İybar), Birinci Cihan Savaşının patlamasıyla 7 Ağustos 1914'de Sivas'taki 10 uncu Kolorduya katılmak emrini almıştı. Göben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) zırhlılarının (Sivastopol) u topa tutması üzerine Rusya ile savaşa girilmiş olduğundan Ruslar da Karadeniz'de bizim gemilerden bir kaçını batırmıştı. Bundan dolayı deniz yolu ile gitmek

hem sakıncalı, hem de mümkün değildi. Tahsin İybar'ın anlarından bir özet aşağıdadır:

Dört arkadaş kara yoluyla biran evvel görev başına gitmek üzere 10 Ağustos gününde Haydarpaşa'dan trene bindik. O tarihte demiryolu Ankara'ya kadardı. O da haftanın bazı günlerinde bu yöne tren hareket eder, gayet ağır bir tempo ile ara istasyonlarda lüzumundan fazla durarak gidiyorduk. Gece yoluna devam etmeyen trenimizin Eskişehir'e varınca ertesi sabah erken saatlerde kalkacağını öğrendik. İstasyon civarında Avusturyalı bir madamın işlettiği bir otelde kaldık. Sabah kalkan trenimiz aynı tempo ile bizi Ankara'ya ulaştırdı.

Şimdiki Sümerbank'ın olduğu yerde Ankara'nın meşhur (Taşhan) ında geceyi geçirdik. Bu dörtgen biçiminde ve ortası avlu olan tipik binanın iki odasını kiraladık ve ikişer kişi olarak yerleştik. Gece şehirde dolaşırken öğrendiğimize göre atlara ve arabalara Tekâlif-i Harbiye Komisyonunca el konulduğunu ve kendi başımıza seyahat edebilmeliğimizin mümkün olamayacağını öğrendik. Aramızda kararlaştırdığımız göre vali beyi ziyaret ederek kimliğimizi kanıtlayarak bize araç bulmasını rica etmeğe karar verdik.

Vali bey, bizi nezaketle karşıladı ve derdimizi dinledikten sonra:

— Siz ve sizler gibi subay arkadaşlar zaman zaman müracaat ediyorlar. Tekâlif-i Harbiye komisyonu ile görüşüp meseleyi hallediyoruz; diye bize teminat verdi. Taşhan'ın kahvehanesinde beklemekte iken aracın temin edildiğini vilâyet makamundan gelen bir memur bizlere müjdeledi.

13 Ağustos günü bir fayton ile kendimiz ve bir yük arabasına yerleştirdiğimiz eşyalarımızla öğleye doğru Kayseri istikametine yola çıktık. Yolumuzun üstündeki hanlarda ve Kırşehir'de konaklayarak 7-8 günde Kayseri'ye vardık. Bu yolculuk bizim İç Anadolu'ya yaptığımız ilk seyahatimizdi. Kayseri'de yine bir handa konakladıktan sonra Askerlik Şubesi Reisini tanıyan bir arkadaş bizi de ona tanıştırdı. Hepimizi akşam yemeğine davet eden Albay bize hoşça bir gece geçirtti.

Bir hayli dinlendikten sonra 24 Ağustos günü aynı arabalarla Kayseri'den Sivas'a müteveccihen yola çıktık. Dört gün sonra Sivas'a vardık ve Kolordu karargâhında görevimize başladık. Genel karar-

gâhdan alınan bir emirle 10. Kolordu Karadeniz kıyılarına, Samsun'a hareket etti. Dokuz konakta Samsun'a vardık. Amasya üzerinden vardığımız Samsun'da Kolordu Belediye Dairesine yerleşti ve sahil müdafaası için gereken tertibat alındı. Samsun'da kaldığımız müddetçe Ruslar'ın denizden herhangi bir teşebbüsüne tanık olmadık.

10 Kasımda alınan yeni bir emir üzerine 10. Kolordu Erzurum'a doğru hareket etti. Yolda yağmur ve kar fırtınasına tutulmuştuk. Buna rağmen döküntü vermeden ve iki gün de Sivas'ta mola vermek şartıyla 19 günde Erzincan'a varmıştık. Kolordu Erzincan'da da üç günlük bir mola verdi. Burası cephe gerisi şehri olmuş ve bir kayli kalabalıklaşmıştı.

Erzincan'da dayızadem Cerrah Mehmet Efendi beni evinde misafir etti. Vaktiyle Arabistan çöllerinde epice askerî harekâta katılan bu tecrübeli asker evinde yaptırdığı (kete) dedikleri yağlı, yumurtalı kuru çöreklerden bir hayli verdi. Hareket günü vedalaşırken:

— Bunları çok ihtiyaç duymadıkça yemezsin, dedi.

Eğerimizin terkesinin bir tarafına keteleri, diğer tarafına da arpa koyarak savaş alanına doğru yola çıktık. Atlarımız yem bulamadıkları için açlıktan çam ağacının kabuklarını kemiriyor ve ağızları köpürerek yeşil çam dallarını yiyorlardı. İşte ben bugünlerde atıma avuçla arpa vererek besliyordum.

Kolordu komutanı İsmail Hakkı Bey'le diğer subay arkadaşlar at üstünde ormanda ilerliyorduk. Vakit hayli geç olmuş, gece karanlığında geceyi kararlaştırdığımız yerde geçirecektik. Komutanın:

— Bu karargâh komutanı da nerede kaldı? demesinden ve sıkıntılı vaziyette dolaşmasından iyice acıktığımı anladım. Ketele-rimin düzgünlerinden birkaç tanesini ona uzattım. Komutan hayretle yüzüme baktı ve:

— Sen hızır mısın yahu? herhalde harp tecrübesi görmüş bir subay olmalısın... dedi.

10 uncu Kolordu Komutanı Ziya Paşa başka yere nakledilmiş ve yerine damat İsmail Hakkı Bey Paşalık rütbesiyle asaleten atanmış, 9 uncu Kolordu Komutanlığına da İhsan Paşa getirilmişti. Bu sıralarda daha Erzurum'da iken Başkomutan vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa genel karargâhiyle beraber buraya gelmişti.

Bu değişmelerden yakında bir harekete başlanacağı seziliyordu. beni ve bir arkadaşımı —ki o da Akademili Subaydı —Emir Subaylığına getirdiler. Komutanımız bizi çağırıldı ve haritası üzerinde izleyeceğimiz yolları göstererek:

— (Oltu) boğaziyle (Kale) boğazı istikametlerinin keşfi görevini sizlere veriyorum. Gerekirse nizamiyeden suvari keşif kolu veya isterseniz Erzurum’lu gençlerden gönüllü suvarilerden alırsınız, dedi.

Biz süvari gönüllüleri tercih ettik. Çoğunlukla Erzurum ve civarındaki eşrafın çocuklarından oluşan bu delikanlılar cesur, atılgan binicilerdi. Kar, her tarafı kalın bir tabaka ile örtmüş olmasına rağmen onlar mükemmelen yolları biliyor ve buluyorlardı. (Tortum) da bir gece yattık, ertesi sabah (Kireçli) boynundaki tepenin arkasından Rus ileri karakollarıyla temasa geçtik. 700-800 metre ilerde bulunan iri kalpaklı Rus nöbetçilerini dürbünsüz bile görebiliyordum. (İd) istikametinde bazı keşifler yaparak, oralardan bizim tarafa geçmiş şahıslardan topladığım haberleri komutanıma ilettim. Bana: “—Sen buraları öğrendin, 9 uncu Kolordu ile aramızda irtibat subaylığı yapacaksın” dedi.

İhsan Paşa ile görüştüğümde: “— Türk köylerinin yollarını biliyorsun; bulabildiğin kadar erzak temin et de ilk hattaki askerlerimize sıcak yemek verelim!” dedi. Bunlar için Kolordu levazımınca karşılığında mazbata verilecekti.

Bir kaç köyden dokuz kağı arabası ekmek, peynir, yağ ve bulgur gibi erzak toplayabildim. Topladığım erzakı teslim ederek (Başköy) istikametinde keşfe çıktım. (Allahuekber) dağından köye doğru inen yokuşta 10 uncu Kolordunun birliklerinin ağırlıklarını indirmeğe uğraştıklarını gördüm. Gece dahi yürüyerek orman içinde komutanımız İsmail Hakkı Paşa’ya rastladım ve 9 uncu Kolordunun durumu hakkında bilgi verdim. Çok şiddetli soğuklar nedeniyle Kolordunun döküntü verdiğini öğrendim.

3 Ocak 1915 günü güneşin batmasına yakın Kolordu Komutanı beni çağırarak şu emri verdi:

“— Hemen bir emir eri al, şu karşiki sırtlara çık, Rusların mühim bir kolu Sarıkamış’ın arkasında ormandan çıkarak Kars istikametine çekiliyorlarmış. Galiba Ruslar Sarıkamış’ı boşaltıyorlar. Bunu anla, keşfet ve raporunu acele gönder.”

— Baş üstüne komutanım!.

Diyerek emir eri Tokat'lı İsmail ile (Çatak) köyüne geldim. Atla çıkılamıyacağı için yaya olarak bir demiryolu yarmasının üstüne tırmandım. Güneş henüz batıyordu, Ruslar'la aramda bir kilometreye yakın bir mesafe vardı. Hakikaten bir Rus kolu hareket halinde idi. Ancak hafif meyilli arazinin bir noktasından sonra bu kol görünmez oluyordu. Bu uzun yürüyüş kolunun ben sonlarına yetişmiştim. Rus askerleri ıslıkla beraber neşeli Slav şarkıları söylüyorlardı. Hemen oracıkta şu me'alde bir raporçuk yazdım:

“Sarıkamış gerisindeki boyun noktasından geçen büyükçe bir Rus kolu Kars istikametine doğru gidiyor. Ben bunların sonuna doğru yetiştim. Şimdi kolun nihayetinden döküntüler, sakalar geçiyor, Rus askerleri şarkı söylüyorlar; ıslık çalıyorlar. Şevk içinde yapılan bu yürüyüşü bir ric'at telâkki etmeyi mümkün görmüyorum. Emirlerinizi bekliyorum.”

Ben bu kısa raporumla Rusların taze bir kuvvet aldıklarını ve onları cepheye sürdüklerini anlatmak istemiştim. Emir eri İsmail'e:

— Ben Rusları gözetliyorum, sen şu raporu tez paşaya götür ve emirlerini bana getir, dedim. Kendim bir müddet daha gözetlemeğe devam ettim. Yeni bir yürüyüş kolu çıkmıyordu. Ayaz keskin, pırıl pırıl yıldızlı bir gece idi. Bembeyaz karla örtülü bir sahada tektük Rus askerleri görülüyordu.

Bir saat sonra emir eri karargâhın bulunduğu (Divink) köyünden geri geldi ve beni (Çatak) köyünde buldu. Paşa'dan şu sözlü emri getirdi:

“Gözetlemesine devam etsin, yeni düşman kolları çıkarsa bildirsün döküntüleri bildirmeğe lüzum yok.”

Geceyi Çatak köyündeki 89 uncu alayın müfrezesiyle birlikte geçirdim. 4 Ocak sabahı şafak vakti Ruslar büyük bir saldırıya geçmişlerdi. Bizim Komutanlıkça geri çekilme emri verilmediği için bütün birlikler oldukları yerde savaşıyorlardı. 26 kişiden ibaret olan müfrezenin komutasını ele almıştım. Bizim bulunduğumuz köye hafif topçu ile desteklenen ve mitralyozları bulunan bir (Plaston) taburu saldırıya geçmişti. Daha önemli kuvvetlerinin Kolordu karargâhımızın bulunduğu (Divink) köyüne karşı saldırıya geçtiği gelen top seslerinden anlaşılıyordu.

Ruslar, daha ileride iken beyaz karların üstündeki siyah yamçılı plastonlar bizim nişancı erlerimize pek güzel birer hedef oluyorlardı. Fakat ilerleyüp yaklaştıkça köyün yakınındaki kuru derenin içinden sokulan düşmanı bir müddet göremez olmuştuk. Köye iyice yaklaştıktan sonra süngü hücumuna kalktılar. Bizden en aşağı otuz misli fazla olan düşman çemberini yarmak olanaksızdı. Saldıran Rusların en önünde elinde toplu büyük bir tabanca tutan ve Başçavuş olduğunu sonradan anladığım kişi Rusça bağırarak:

“ — Vayna Niyet ! ” (Artık savaş yok !) diyordu.

Bizim sıhhiye erimiz çantasını açtı, hem bizim, hem de Rusların yaralılarını sarmağa başladı. Bu insancıl görev Rusları yumuşattı. Yarım saat evvel birbirlerini öldürmek isteyenler artık birbirlerine daha yumuşak gözlerle bakıyorlardı. Fakat birdenbire bu havayı bulandıran bir olay ile karşılaştık. Bizim erlerin attığı kurşunla şakağından yaralanan ve yüzü kan içinde kalmış olan arkadaşını sürükleyen bir Rus askeri yaralıyı bir köşeye bırakarak üstüme dişlerini gıcırdatarak saldırdı, süngüsü ile beni hedef almıştı. Ben eli tabancalı Başçavuş'a hitaben:

“ — Vayna niyet diyorsun ya !.. bu ne yapıyor? Diye bağırdım.

Bir yandan da kılıfı açık olan tabancamı çekmek üzere idim. nefsimi müdafa etmek için daha bir adım atsa idi çekip ateş edecektim. Başçavuş benim söylenmem üzerine ikimizin arasına girdi ve sert bir sesle bazı komutlar vererek tabancasını Rus erine çevirdi. Rus eri de yaralı askeri göstererek ve bana da kin dolu bir bakışla (Turok!) diye bağıyor ve bizim yaraladığımızı anlatıyordu. Çavuş bana Tatarca:

— Mınta kel !.. diye seslendi.

Bu heyecanlı sahneyi de böylece atlattıktan sonra silahlarımızı teslim ettik, bu sırada Rus subayları geldi. Çavuş olayları anlattı. Bana da hangi dili bildiğimi sordu. Almanca ve Fransızca bilirim, dedim.

Bizleri Kafkas Kazak Tümeni karargâhı olan (Yolgeçmez) köyüne getirdiler. Rus tümen karargâhı telefonla aldığı muvaffakiyet haberlerinden çok neşeli idiler. Esir aldıkları subayları sorguya bile lüzum görmüyorlardı. Tümen Başhekimi bir Yarbay benimle Almanca konuşuyordu. Kendisine Almancayı çok güzel konuştuğunu söyledim. Yarbay usulca kulağıma: “Evimizde ailece Almanca ko-

nuşuruz!” dedi. Şimdi Almanya ile savaştıkları için Almanca konuşanların hoş karşılanmadığını anlattı ve bana sigara ikram etti; hiç sigara içmediğimi söyledim. “Siz alın da içen arkadaşlarınıza verirsiniz” dedi ve ceplerimi doldurdu. Bu sohbetten faydalanarak yaralarımızla ilgilenmesini kendisinden rica ettim.

Karargâhdaki bütün subayların birbirlerini tebrik ettiklerini ve neşeli bir şekilde yerinde duramadıkları her hallerinden belli idi. Yanlarımıza geliyorlar, seviçlerinin bizlere anlatmak için kendilerini güç zapttetikleri anlaşılıyordu. Aramızda şöyle konuşma oldu:

— Şimdi telefonla yeni haberler aldık, duydunuz mu?

— Ne gibi!...

— Osmanlı orduları Başkomutanı karargâhiyle birlikte esir alınmış. Akşama kadar buradan geçer, siz de görürsünüz. Esasen bu haberleri bekliyorduk. Bütün dağ geçitleri Kazaklar tarafından tutulmuştu. Büyük bir çevirme harekâtının içinden kurtulmalarına imkân yoktu.

Rus karşı taarruzu başladığı zaman bizim karargâhın (Divink)-de ve Enver Paşa'nın orada olduğu Ruslar tarafından biliniyordu. Bu haber bizi endişeye düşürmedi diyemem. Olayların nasıl sonuçlanacağını merakla bekliyorduk. Rusların bir az da aşırı olan sevinçleri çok uzun sürmedi. Kendi verdikleri havadisi kendileri düzelttiler:

— Tutulan Enver Paşa değilmiş, 9 uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa imiş. Plaston tugayı Divink'e girince Osmanlı karargâhında 650 kadar yaralı ile birkaç doktordan başka bir de sahra hastahanesini bulmuşlar. Rus'ların bu açıklamasından sonra gönlümüz ferahladı.

Bütün cephelerden aldıkları tutsakları karargâhta topluyorlar. (Novoselim) İstasyonunda biz 23 subaya bir üçüncü mevki vagon tahsis etmişlerdi. (Bakû) ve (Tiflis) gibi kentlerden geçerek Rusya'nın içine doğru trenimiz ilerliyordu. İlk durak olan (Rostof) a geldik. Altı muhafızla bizi şehir banyosuna gönderdiler. Ertesi günü trenimiz kuzeye doğru tekrar hareket etti. Bir çok kasabalardan geçtikten ve 14 gün süren bir yolculuktan sonra (Perm) kasabasına geldik. Geçici olarak bizleri (Milo) köyünde korunak gibi bir yere yerleştirdiler. Kış bütün şiddetiyle devam ediyor; soğuk — 40 dereceyi bulmuştu.

Bir kaç gün burada kaldıktan sonra yalnız subaylardan oluşan bir kafile Perm'den ayrıldı. Yekaterburg, Kamışlov, Tyumen, İsin, Omsk, Bogota ve nihayet daimi kalacağımız tutsak kampımızın bulunduğu (Yenisey) ilinin merkezi olan (Krasnoyarsk) kentinde trenden indik. Burası Yenisey ırmağının kenarında 56 derece kuzey arz dairesine rastladığından yazın en uzun günlerinde 20 saat gündüz, 4 saat gece; kışın da bunun aksi oluyor. Kampdaki çeşitli milletlere mensup subaylara ayda 50 ruble, Bibaşidan Albaya kadar 75 ruble generallere de 100 ruble maaş veriyorlardı.

Günlerimi edindiğim Fransızca - Rusça bir lügatten faydalanarak Rusça öğrenmekle geçiriyordum. Harp uzadıkça aylarımız, yıllarımız bin bir güçlkle geçüp gidiyordu. Nihayet Rusya'da beklenen ihtilâlin gerçekleştiği duyuluyordu. Alman ve Avusturyalı subaylardan birkaç tane kaçma olayı oldu. Her ne kadar Ruslar bize çok geniş olan bu ülkeden kaçıp kurtulmanın güç olduğunu her fırsatta söylüyorlar ise de, yakalanıp dönen olmaması bize cesaret vermişti. Biz, diğer milletlerden avantajlı idik. Rusya'daki müsülman tatarlardan yardım göreceğimize inanyorduk.

Nihayet 1917 yazında bu fikrimizi gerçekleştirmeğe kararlı idik. Dişlerimi tedavi ettirmek bahanesiyle kamptan şehre gitmeğe izin aldım. Tatar mahallesinde Bay (A) yı ziyaret ederek düşüncelerimizi nasıl gerçekleştireceğimizi tartıştık. Bize sahte pasaport temin edeceğine dair söz verdi. İkinci bir çıkışında bizim pasaportlar hazırlanmıştı. Beni camide sakladılar, nihayet bir hafta içinde altı arkadaş burada toplanmıştık. (Ural) ları geçince en kestirme yollardan (Odesa) ya ulaşmağı ve oradan deniz yoluyla Türkiyeye geçmeğı tasarlıyorduk.

Tren yolu ile (Petro Pavlosk) a kadar geldik. Amiral Kolçak taraftarları ile Moskova Kızıl Hükümet taraftarlarının çarpışmalarını biz bir çete savaşı sanıyorduk. Meğer 100-150 kilometre uzunluğunda bir harp cephesi kurduklarını Petro Pavlosk'daki Tatar ileri gelenlerinden Bay (Y) den öğrendik.

Bay (Y), iki cepheyi aşarak Odesa'ya ulaşmanızı pek mümkün göremiyorum. Eğer tahammül edebilirsiniz Kırgızistan üzerinden Türkistan'a gitmenizi salık veririm, dedi. Bu fikir bize uygun göründü, oradan İran'a geçer ve nihayet yurdumuza ulaşabilirdik. Aylar süren meşakaktli bir yolculuktan sonra (Ak Mescit) kasabasına

vardık. Bizler Kırgız çölleri aşarken Türkistan çoktan yarıyariya Kızıl İdareyi kabul etmişti. Buradan trenle (Taşkent) e vardık. Kamp-tan kaçalı beri üç ay olmuştu. Artık kış geliyor ve tekrar yola çıkmak olanaksızdı. Bu fikrimizi Taşkentli bir eşrafa açtık, bize bir iş bulmalarını rica ettik. Bizi İlkokullara öğretmen yaptılar ve kışı orada rahat geçirdik.

Yeni uyguluyacağımız plana göre Buhara, Merv, Aşkâbâd, Meşhed yolunu izleyecektik. Artırdığımız para ile kendilerimize birer at satın aldık ve Kırgızlı bir kılavuz tuttuk. Bu seferki yolculuğumuzda Kırgız steplerinden daha tehlikeli bir yolculuğa çıkacaktık. Yolumuzun üzerinde Karakum ve Kızilkum çölleri vardı, bunları geçmek gerekiyordu.

Çok güç bir yolculuktan sonra Buhara'nın (Nur Atâ) kasabasına ulaştık. Kuzu derileriyle meşhur (Karakül) den geçtik. Kızilkum çölünü artık geride bırakmıştık. Bu mevsimde aşılmasının çok güç olduğunu söyledikleri Karakum çölünün içine dalmaktan ise (Amu Derya) nehrinin kenarını takip ederek çölün bitiminde kenardan dolaşarak İran'a geçmeği uygun bulduk.

Yolumuzun üzerinde peyda olan at üstünde silâhlı bir Türkmen bize "Dur!.." diye seslendi. Bu silâhlı adamın elbette yakınlarında arkadaşları vardı. Kim olduğumuzu sorunca: "Elhamdülillah Müslümanız, Türküz!" diye kısaca Ruslara tutsak düştüğümüzü ve oradan kaçtığımızı söyledik. Aşkâbâd'a gidemediğimizden yolumuzu değiştirerek buralara geldik. Şüpheli bakışlarla bizleri dinledi ve: (Sizleri İşan'a götüreceğim, o herşeyi bilir ve sizin için ancak o karar verir!) dedi. İşan vaktiyle hacca gitmiş, İstanbul'u görmüş, bizleri ayrı ayrı sınıdı, sonunda:

— Rast bunlar Türklerdir. Şüphesiz ki Türk subaylarıdır! dedi.

Ak sakallılarla yaptığı toplantıdan sonra bizim İran'a geçmekliğimizi uygun bulmadılar. Ancak Afganistan'a geçebileceğimizi söylediler. Biz de buralardan biran evvel uzaklaşmak için razı olduk. Hudut muhafızları bize klavuzluk ederek (Mezar-ı Şerif) e geldik. 15 Haziran 1919'da Afgan topraklarına ayak basmıştık. Artık nisbeten özgürdük, çünkü Rus nüfuz bölgesinden dışarı çıkmıştık, fakat henüz çilemiz tamamlanmamıştı.

Buradaki Vali ile bir tercüman vasıtasıyla konuştuk. Tercümanımız aslen Bağdatlı idi. İstanbul'u iyi biliyordu. Bizim aramızdaki konuşmalarımızdan Türk olduğumuza kanaat getirmişti. Valinin ısrarı üzerine Boğaziçinin ve İstanbul'un haritasını çizdirdi. Neticede Vali ile konuşarak ona da bizim Türk olduğumuzu kabul ettirdi. Valiye amacımızın buradan İran'a geçerek oradan Anayurda ulaşmak olduğunu söyledik. Çok mütereddit olan vali bizlerin âkibeti için Kral Amanullah Han'a, ne şekilde hareket edeceğini mektupla arzettiğini, alınacak cevaba göre işlem yapabileceğini bildirdi. Telegram olmadığı için özel siphai gönderdiğini ve 25 günde cevap alabileceğini, şimdilik Afganistan Hükümetinin beylik misafirhanesinde kalabileceğimizi söyledi.

Bu sıkıntılı bekleyiş günler uzadıkça bizleri üzüyordu. En nihayet beklenen cevap gelmiş, Vali bizleri aratıyormuş. Her türlü masrafi Afgan hükümetine ait olmak üzere (Kâbil) e gönderilmelerinin temini emrediliyormuş. Bu emir karşısında İran'a geçmek ümidimiz suya düşmüştü. Kendi atlarımızı sattık. Vali elbise, çamaşır aldırdı. Altımıza cins atlar ve yanımıza bir süvari Jandarma subayı ile bir emireri mihmandar olarak verildi. Nihayet Kâbil'e ulaştık. 17 yıl evvel Sultan Abdülhamid'in şerrinden yurdu terk etmek mecburiyetinde kalan mühendis Rıza Bey'le buluşmamız çok heyecanlı oldu, sevinçten gözleri yaşarmıştı. Kralın en yakın dostu olan Rıza Bey'in oturmasına tahsis edilen (Bağ-ı Babür) demilen sayfiye mahallinde bizim oturmamıza müsaade almıştı. Birkaç gün sonra Kralın bizleri kabul edeceğini söyledi.

Amanullah Han'ın sarayına arabalarla gidildi. Kral, sarayının balkonunda bizleri kabul etti. Emîr, güzel bir Türkçe ile : "Hoş geldiniz!.." dedi. Veliahtlığı sırasında Türkçe öğrendiğini ve Türkleri çok sevdiğini söyledi. Emîr asıl düşüncesini şöyle açıkladı:

" — Sizleri buraya kadar yormaktaki düşüncem kardeş Türk milletinin değerli kurmay subaylarının hazır Afganistan'a kadar gelmişken Afgan ordusuna bir düzenleme vermek ve askerî bakımdan daha ileri bir duruma gelebilmek için nelerin gerektiğini bir raporla bana bildirmenizin çok faydalı olacağını düşündüm."

Kendisine teşekkürlerimizi sunarak huzurundan ayrıldık. Rıza Bey'in aracılığıyla konumuzla ilgili kuruluşları gezdik, gördük ve raporumuzu yine Rıza Bey aracılığı ile Başvekil Mahmud Tarzi

Han'a sunduk, o da hükümdara takdim etmiş. Hükümdar rapordaki önerileri olaganüstü faydalı bulduğundan bunların uygulanmasına da gözlemci olmamız için çok uygun şartlarla Afganistan'da kalmamızı arzu ettiklerini bildirmiş.

Aramızdan üçü bu öneriyi onaylıyarak kaldılar, biz üç arkadaş bunca eziyete Afganistan'a gidip çalışmak için katlanmadığımızı düşünerek, amacımızın biran evvel yurdumuza, anamıza ve babamıza kavuşmak olduğundan, özür diliyerek hükümdara saygılarımızı sunarak Kâbil'den ayrıldık. Hindistan'dan gelen gazetelerden öğrendiğimize göre savaşın sona erdiğini, oralardaki Türk tutsakların parti parti memleketlerine gönderilmeye başlandığını öğrendik. En sağlam yolun Hindistan hududuna geçerek oradaki tutsaklarla birlikte yurda dönmektir.

Hindistan'ın hudut kervansarayı olan (Lovargi) ye geldik. Burada merasimle İngiliz makamlarına teslim olunduk. (Hayber) geçidinden geçerek (Pişaver) kentine geldik. Burada İngiliz subayları tarafından sorguya çekildik. Başımızdan geçen macerayı anlattıkça onların gözleri hayretten âdeta dışarı fırlayacak gibi büyüyordu. Artık yolculuğumuz trenle olacaktı. Bütün Hindistanı kuzeyden güneye aşmak zorunda olduğumuzu anladık. Ravalpindi, Lâhor, Delhi, Agra, Gevalyor, Şalpor, ve nihayet Bellâri'de bizi bir tutsak kampına aldılar. Sibiryâ'daki soğğun tersine burası hem sıcak hem de yemyeşil bir orman içinde güzel manzaralı bir yerdi.

Burada da günlerimiz doldu, tekrar trenle (Madras) liman şehrine geldik. Orada bizleri bekleyen (Nordbork) adlı vapura bindirilerek Hindistan'dan ayrıldık. (Seylan) adasının (Colombo) limanından kömür alarak uzun bir yolculuktan sonra (Aden)e geldik. Buradan tekrar kömür alarak (Süveyş) kasabasında karaya çıktık. Böylece Mısır topraklarına ayak basmış olduk. (Elkantara) ordugâhında bizleri tekrar kampa aldılar. Nihayet (Tanta) ve (Zekazik) gibi kentlerden geçerek (İskenderiye) ye geldik.

16 Haziran 1920 günü İskenderiye'den (Tarant) adlı vapurla Akdenize açıldık ve 19 Haziran 1920 günü Haydarpaşa önlerinde demirledik. Yurda dönmenin verdiği sevinçle hepimizin gözleri yaşlı ve dudakları titriyordu, için için ağlıyorduk. 5,5 yıldan beri diyar diyar gezerek çektiğimiz hasreti böyle dindirdik.

* * *

Harbiye Nezaretine müracaat ettiğimde üç gün sonra Maliye Nezareti vezne umum müdürlüğünden esaret matlubatını alabileceğimi söylediler. Alacağım paranın hesabını yapmıştım. Yüzde hesabıyla beşbuçuk yıla çarptığımda alacağım miktar ortaya çıkıyordu. Vezneden parayı alırken fazla para ödendiğini söyledim. Veznedar tekrar bodronun üzerine eğilerek baktı ve “Tamam!” dedi ve tekrar hesap ederken rütbemin Yüzbaşı olduğunu söyledi. Ben savaşa mü-lâzım evvel olarak girmiştim. Ne zaman yüzbaşılığa terfi ettiğimi sordum. Söylediği tarih, benim esir olduğum tarihten aşağı yukarı 10-15 gün sonra olmuştu.

Bu hususu araştırınca tesadüf ettiğim karargâh subaylarından birisi durumu şu şekilde açıkladı:

“— *Karargâha senin gönderdiğin rapor, hemen harita üzerinde görüşüldü ve Rusların büyük bir çevirme hareketine giriştikleri sonucuna varıldığından sür'atle ve etrafa haber yayılmadan yerli kılavuzlarla karargâhu terk ettik. İhsan Paşa'ya dahi haber vermek imkânı yoktu. Komutan çok üzgündü, panik yaratmamak için böyle hareket ettiğini ve sizi bile feda ettiğini söylüyordu. Erzincan'a gelince Harbiye Nezaretine telgraf çekerek seni yüzbaşılığa terfi ettirdiler. Ölürse ailesine, sağ kalırsa kendisine bu kadarlık bir iyiliğimiz olsun Onun gönderdiği raparla canımızı kurtardık! demişti.*”

Aradan yıllar geçmesine rağmen Erkân-ı Harp okulundaki son sınıf tahsilimi de beşincilikle bitirerek tamamladım. Bu arada Mareşal Fon Hindenburg'un “Hayatım” adlı eserini Türkçeye çevirerek harp tarihine küçük bir katkıda bulundum.

* * *

İşte kardeşimin başından geçen bu olaylar dizisi ile Enver Paşa'nın esir olmaktan nasıl kurtulabildiği hakikati ortaya çıkmış oluyor. Bu suretle merhum kardeşimin ruhunun şâd olmasını dilerim.